

Svědkové Jehovovi a odmítání transfuze krve nejen z pohledu aktuální legislativy

Jehovah's Witnesses and the Blood Transfusion Rejection (Not Only) From the View of the Current Legislation

JUDr. Pavel Uherek, *právní oddělení Krajské nemocnice T. Bati, a. s., Zlín*

Abstract: The article deals with the issue of the blood transfusion rejection by the member of the religious community Jehovah's Witnesses. The issue is examined not only from the view of the recent legal provisions (living will) and the available judicature, but also from the broader philosophical and political view. It concludes that the legal provisions prefer the patient's autonomy but this approach can generally also have some controversial consequences. Therefore the author resumes that the blood transfusion should be provided although it infringes the patient's will.

Key words: Convention on Human Rights and Biomedicine – human rights – Medical Services Act – living will – right to life – right to personal autonomy – Jehovah's Witnesses – blood transfusion

Abstrakt: Článek se zabývá problematikou odmítání transfuze krve ze strany členů náboženské společnosti Svědkové Jehovovi. Danou otázku přitom zkoumá nejen z pohledu aktuální právní úpravy v zákoně o zdravotních službách (dříve vyslovených přáních) a vybrané judikatury, ale také z širšího právněfilozofického a politického pohledu. Dochází k závěru, dle něhož formálně právní úprava sice preferuje vůli pacienta, nicméně tento přístup může mít z obecnějšího společenského hlediska i některé sporné důsledky. Proto je nakonec přijat názor, že transfuzi je nutné poskytnout i proti vůli pacienta.

Klíčová slova: Úmluva o lidských právech a biomedicíně – lidská práva – zákon o zdravotních službách – dříve vyslovená přání – právo na život – právo na osobní nedotknutelnost – Svědci Jehovovi – transfuze krve

ÚVOD

Článek se zabývá odmítáním transfuze krve ze strany členů náboženské společnosti Svědkové Jehovovi a jejími právními a společenskými dopady. Text nejprve nastiňuje související právní úpravu a konstatuje, že odmítnutí transfuze je nutné považovat za dříve vyslovené přání, tedy za institut poměrně podrobně upravený v současném zákoně o zdravotních službách. Téma je pak stručněji rozebráno rovněž z pohledu vybrané tuzemské i zahraniční judikatury a také z hlediska výjimek z dříve vyslovených přání stanovených v zákoně o zdravotních službách. Vedle toho je však podrobněji popsán hlubší právní konflikt vznikající v souvislosti s daným tématem, kdy neposkytnutí transfuze, tj. respekt k přání pacienta, může znamenat porušení jak ústavou garantovaného práva na život, tak právem stanovené povinnosti zdravotníka postupovat *lege artis*.

V navazující kapitole se článek zabývá právněfilozofickými a sociálními úvahami ve snaze objasnit vůbec kořeny příslušného sporu, který by ještě před nedávnem s ohledem na společenskou a politickou atmosféru vůbec nevznikal. Záměrem článku proto není zcela podrobný či tematicky vyčerpávající rozbor, respektive popis vývoje a obsahu relevantních soudních rozhodnutí ani konkrétní právní úpravy dříve vyslovených přání, ale spíše zhodnocení sociální podstaty dané tematiky a jejího obecnějšího myšlenkového substrátu. Právě prostřednictvím popisu společenské objednávky ovlivňující jak výklad právní úpravy, tak způsob poměřování konfliktu lidských práv, je pak dospíváno k přijatým, byť do jisté míry sporným, závěrům.

1. OBECNĚ K POVAZE PROBLÉMU A SHRUTÍ NĚKTERÝCH DOSAVADNÍCH NÁZORŮ

Členové náboženské společnosti Svědkové Jehovovi na základě svého hlubokého přesvědčení odmítají krev jiné osoby nebo vlastní uskladněnou krev. Dané přání vyslovují za všech okolností a bez ohledu na svůj zdravotní stav, a to s vědomím všech rizik včetně možné smrti. Z formálního pohledu stávající právní úprava je nutné odmítnutí transfuze krve posoudit jako dříve vyslovené přání upravené v ustanovení § 36 zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování. Ustanovení § 36 zákona o zdravotních službách, a to na rozdíl od předchozí úpravy v zákoně o péči o zdraví lidu, který k danému tématu zcela mlčel, konkrétněji rozvádí článek 9 Úmluvy o lidských právech a biomedicíně (dále jen „Úmluva“) pouze obecně stanoví, že k dříve vysloveným přáním *bude brán zřetel*. Právě úprava v § 36 zákona o zdravotních službách přispěla k tomu, že rámcový čl. 9 Úmluvy je nyní možné v právním prostředí ČR prakticky aplikovat.

Dříve vyslovené přání je svojí podstatou předem daná pacientova instrukce zdravotnickému pracovníku učiněná pro situace, kdy pacient v důsledku svého zdravotního stavu (nejčastěji bezvědomí, kóma, celková anestezie aj.) nebude moci v okamžiku poskytování péče nebo bezprostředně před ní vyslovit svoji vůli co do druhu a způsobu poskytnutí zdravotní služby.¹ Za stanovených podmínek je tedy dle zákona o zdravotních službách umožněno pacientu vyslovit i

¹ Tím se dříve vyslovené přání odlišuje od negativního reverzu, kterým pacient při plném vědomí bezprostředně odmítá lékařem nabízenou zdravotní péči – srov. § 34 odst. 3 zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování.

zdánlivě nerozumné přání, jehož důsledkem bude jeho vlastní smrt, a to za situace, kdy u pacienta není stanovena žádná nepříznivá lékařská diagnóza.

Spolu s odmítnutím transfuze krve jako dříve vysloveným přáním vzniká otázka, zda pacientem předem nechtěnou transfuzi skutečně během operačního zákroku nebo jiné situace, kdy pacient není při vědomí, poskytnout, je-li jediným život či zdraví zachraňujícím úkonem. Lékař tak stojí před volbou, zda zcela v souladu se správným medicínským postupem zachránit pacientovi život, avšak prostřednictvím zdravotního výkonu, který předtím pacient, a to rovněž zcela v souladu s formálně právní úpravou, odmítl.² V případě neposkytnutí transfuze může být lékař teoreticky vystaven následkům za jednání v rozporu s profesními standardy³ a související právní odpovědnosti včetně odpovědnosti trestněprávní, v případě jejího poskytnutí může být postižen za zásah do práva na soukromí a tělesnou integritu pacienta.⁴

Na jedné straně lze tvrdit, že pro zdraví a záchranu života pacienta je nezbytné mu transfuzi poskytnout, tj. jednat v rozporu s jeho přáním, byť z formálního hlediska platným. Nicméně Česká republika se přihlásila ke zmíněné Úmluvě, a tím převzala i její hierarchii hodnot. V čele této hierarchie je ochrana svobodné vůle pacienta a jeho lidské důstojnosti, přičemž jejich omezení jsou možná jen z důvodů uvedených v čl. 26 Úmluvy. A mezi těmito omezeními není uvedeno veřejné blaho ani zájem jednotlivce.⁵ Zuzana Candigliota proto nabízí analogii, dle níž se dříve vyslovené přání má respektovat stejně jako přání klientky u kadeřnice, která si objedná určitý účes. Pokud ji proti její vůli kadeřnice zohyzdí, např. ostříhá dohola, jedná proti vůli klientky a bude odpovědná za zásah do jejích osobnostních práv. Obdobně by se mělo přistupovat k lékařským zákrokům, které jsou svou povahou daleko závažnější.⁶ Autonomie pacientovy vůle je tak v tomto důsledku z formálního hlediska postavena nad zájem společnosti na ochraně života.⁷

Přání pacienta dávajícího pokyn „nechci krev, která mi zachrání život“ je sice z pohledu většinové společnosti těžko pochopitelné, lze jej však přesto obhájit poukazem na platnou právní úpravu i jedno ze základních lidských práv na osobní svobodu. Pacient odmítnutím transfuze realizuje svoji osobní autonomii, právo na sebeurčení v oblasti péče o vlastní zdraví a konečně i právo na nedotknutelnost své osoby. Poskytne-li se mu, byť se záměrem zachránit život, transfuze bez jeho souhlasu, dojde jednak k narušení náboženské víry pacienta a především narušení jeho tělesné

² Srov. GILLON, Raanan. Refusal of potentially life-saving blood transfusions by Jehovah's Witnesses: should doctors explain that not all JW's think it's religiously required?. *Journal of Medical Ethics*. 2000, č. 26, s. 299 [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jme.bmj.com/content/26/5/299.full>.

³ Srov. § 49 odst. 1 písm. a) zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování a stanovenou povinnost zdravotníka poskytovat zdravotní služby na náležité odborné úrovni.

⁴ CANDIGLIOTA, Zuzana. Proč je třeba respektovat dříve vyslovené přání pacienta. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 7–8, s. 15 nebo LAJKEP, Tomáš. Odmítnutí léčby – Svědkové Jehovovi. *Pediatrická praxe*. 2006, č. 3, s. 164–165.

⁵ Čl. 26 Úmluvy stanoví, že „žádná omezení nelze uplatnit na výkon práv a ochranných ustanovení obsažených v této Úmluvě kromě těch, která stanoví zákon a která jsou nezbytná v demokratické společnosti v zájmu bezpečnosti veřejnosti, předcházení trestné činnosti, ochrany veřejného zdraví nebo ochrany práv a svobod jiných“.

⁶ CANDIGLIOTA, Zuzana. Proč je třeba respektovat dříve vyslovené přání pacienta. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 7–8, s. 20.

⁷ ČÍSAŘOVÁ, Dagmar (ed.). *Trestní právo a zdravotnictví*. 2. vyd. Praha: Orac, 2004, s. 49, 69.

integrity. Tento závěr vychází z výše uvedených principů lidské důstojnosti, kdy na pacienta nelze hledět jako na bezprávný, nevědomý objekt. Pacientovi na žádném místě právní řád neukládá transfuzi krve se podrobit. Zákony naopak stanoví dobrovolnost dárcovství krve, obdobně by se tedy mělo přistupovat také k přijímání krve.⁸ Člen náboženské společnosti Svědci Jehovovi ani není povinen nikomu vysvětlovat, proč dospěl právě k názoru, kterým transfuzi krve odmítá, neboť i podobný požadavek by mohl být považován za zásah do jeho autonomie.⁹ Při uplatnění principu svobody vůle proto nelze na pacienta apelovat, že jeho přesvědčení o nesprávnosti krevní transfuze je mylné.¹⁰

Na druhé straně je zde však právo na život, které je ze systematického hlediska (tj. dle pořadí práv uvedených v Listině)¹¹ nadřazeno právu na osobní svobodu. Nutné je rovněž zmínit trestní zákon, který za trestný čin považuje vraždu, ublížení na zdraví a také napomáhání k sebevraždě. Právo na život se tak za daných okolností dostává do rozporu s právem na osobní svobodu. Právnický Petr Šustek případnou akceptaci primátu práva na osobní svobodu nad právem na život jednak označuje za postmoderní nazírání příslušného sporu a zároveň uvádí (avšak v článku publikovaném před přijetím úpravy dříve vyslovených přání v zákoně o zdravotních službách) argument poměrování následků. P. Šustek přitom dochází k závěru, že zásahem do pacientovy osobní integrity, tj. podáním krve proti jeho vůli, se lékař dopouští méně závažného zásahu, než pokud by důsledkem jeho aktivity byla smrt pacienta. Princip vhodnosti, potřebnosti a porovnání závažnosti tak dle P. Šustky jednoznačně směřuje k preferenci práva na život, a tím podání transfuze i přes pacientův nesouhlas.¹² Kromě toho se lékař při nepodání pacientem odmítnuté transfuze může vystavit také námitkám pozůstalých příbuzných s tím, že pacientovo přání nebylo rozumné, bylo učiněno v tísní či pod vlivem okolností, které pacient neuměl správně posoudit, a bylo tak úkolem lékařů mu život zachránit.¹³ Co do poskytnutí transfuze i proti vůli pacienta jsou zde tedy podobně silné argumenty, tj. především povinnost zdravotnických pracovníků zachraňovat lidské životy navazující právě na ústavně garantované právo na život a také na právní povinnost postupovat *lege artis*.¹⁴

⁸ MÜLLER, Lubomír. Poznámky k právním otázkám krevní transfuze. *Zdravotnictví a právo*. 1999, č. 11, s. 12, 13.

⁹ GILLON, Raanan. Refusal of potentially life-saving blood transfusions by Jehovah's Witnesses: should doctors explain that not all JWs think it's religiously required?. *Journal of Medical Ethics*. 2000, č. 26, s. 301. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jme.bmj.com/content/26/5/299.full>.

¹⁰ Samotní Svědkové Jehovovi uvádějí, že přání nechtít krev je ve skutečnosti výrazem jejich úcty k životu, protože vychází z obecných zásad zacházení s krví, které respektují boží příkazy a platily dávno před vznikem biblického Desatera (srov. KLIKA, Jan. Svědkové Jehovovi si života váží. *Zdravotnické noviny*. 2005, č. 38, s. 6).

¹¹ Srov. čl. 6 a násl. Listiny základních práv a svobod.

¹² ŠUSTEK, Petr. Právní postavení a možnosti lékaře při odmítání transfuze krve příslušníkem Náboženské společnosti Svědkové Jehovovi. *Zdravotnictví a právo*. 2005, č. 5, s. 26.

¹³ ONDRUŠKA, Miloš. (Problém) Dříve vyslovené přání. *Zdravotnické fórum*. 2012, č. 12, s. 12.

¹⁴ LAJKEP, Tomáš. Transfuze krve a Svědkové Jehovovi. *Bioetika*. 2005, č. 1–2, s. 29; MADLEŇÁKOVÁ, Lucia. *Výhrada svědomí jako součást svobody myšlení, svědomí a náboženského vyznání*. Praha: Linde, 2010, s. 103, 104, 120–123, 126; LAJKEP, Tomáš. Odmítnutí léčby – Svědkové Jehovovi. *Pediatrická praxe*. 2006, č. 3, 164–165 nebo MATOCHOVÁ, Soňa. *Etika a právo v kontextu lékařské etiky*. Brno: Masarykova univerzita – Lékařská fakulta, 2009, s. 122–131.

2. SOUVISEJÍCÍ JUDIKATURA SOUDŮ

Ze zahraniční soudní praxe lze zmínit případ z roku 1998, kdy soud v americké Kalifornii řešil dopravní nehodu, při níž řidič srazil chodkyni – členku Svědků Jehovových. V nemocnici žena odmítla transfuzi krve a následně zemřela. Řidič byl obviněn z ublížení na zdraví, protože zavinil zranění ženy, přestože jeho obhájci argumentovali tím, že příčinou smrti bylo nepodání krve, nikoliv samotné následky úrazu.¹⁵ Dále je zde ve prospěch autonomie a respektu k vůli pacienta k dispozici aktuálnější judikát Evropského soudu pro lidská práva *Jehovah's Witnesses in Moscow v. Russian Federation* publikovaný pod č. 521/2010, v němž soud konstatoval, že vůle pacienta má mít přednost před povinnostmi postupovat *lege artis*, a to i v případě, kdy by tato vůle znamenala pacientovu smrt.¹⁶

V českém prostředí dosud rozhodnutí na téma poskytování transfuze krve proti vůli dospělého a svéprávného pacienta neexistuje¹⁷, nicméně problematikou poskytování transfuze krve dítěti se zabýval Ústavní soud ČR v nálezu sp. zn. III ÚS 459/2003 ze dne 20. 8. 2004. V dané věci šlo o otázku poskytnutí krevní transfuze nezletilému pacientovi v souvislosti s chemoterapií, která byla poslední možností, jak odvrátit jeho úmrtí. Ústavní soud ve svém rozhodnutí nadřadil omezení svobody výchovy rodičů a jejich náboženského vyznání ve prospěch práva dítěte na život. Zájem dítěte je tedy dle rozhodnutí Ústavního soudu nadřazen nad jakékoliv zájmy rodičů, přičemž v daném případě se jednalo o zásah v demokratické společnosti nezbytný, protože pro něj existovaly relevantní a dostatečné důvody – ochrana zdraví a života dítěte¹⁸. Tyto zájmy byly zcela relevantním a více než dostatečným důvodem pro zásah do rodičovských práv, protože život a zdraví dítěte jsou v systému základních práv a svobod jednoznačně prioritní. Ústavní soud ČR v nálezu rovněž doplnil, že obecné soudy jsou povinny zajistit spravedlivou rovnováhu mezi zájmy dítěte a zájmy jeho rodiče, přičemž zvláštní pozornost musí být věnována právě zájmu dítěte, který může, a to v závislosti na své povaze a závažnosti, převážit nad zájmem rodiče.

3. VÝJIMKY Z DŘÍVE VYSLOVENÝCH PŘÁNÍ A (NE)MOŽNOST JEJICH APLIKACE PŘI ODMÍTÁNÍ TRANSFUZE

Jak bylo uvedeno, na nastíněnou situaci se v rámci vnitrostátní právní úpravy vztahuje § 36 zákona o zdravotních službách upravující dříve vyslovená přání. Při aplikaci daného ustanovení a

¹⁵ Online text. Dostupné z: <http://www.religioustolerance.org/witness11.htm>.

¹⁶ Online text. Dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/judikat/eslp-moskva.mht>.

¹⁷ Byť média přinášejí zprávy o pacientech v ČR, kteří transfuzi odmítli a následně zemřeli, srov. např.: Oběť nehody odmítla kvůli vyznání transfuzi krve. Zemřela. *iDnes.cz* [online]. 8. 2. 2008 [2015-07-20]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/obet-nehody-odmitla-kvuli-vyznani-transfuzi-krve-zemrela-p3q-/krimi.aspx?c=A080207_220304_krimi_mia.

¹⁸ Ústavní soud ČR se odvolal na obdobné rozhodnutí Evropského soudu pro lidská práva ze dne 27. 11. 1992 ve věci *Olsson v. Švédsko*, č. 13441/87 ze dne 27. 11. 1992, z něhož vyplývá, že nelze připustit, aby rodiče přijímali rozhodnutí škodlivá pro zdraví dětí. Podrobněji k danému nálezu Ústavního soudu ČR např. MATOCHOVÁ, Soňa. *Etika a právo v kontextu lékařské etiky*. Brno: Masarykova univerzita – Lékařská fakulta, 2009, s. 122–131.

zejména sepisu dříve vysloveného přání je nutné dodržet veškeré formální náležitosti stanovené zákonem, např. povinnost úředně ověřeného podpisu, není-li přání vysloveno přímo u poskytovatele, nutnost poučení o důsledcích pacientova rozhodnutí či podepsání formuláře stanovenými osobami.¹⁹ Projev vůle, který nesplňuje formální či jiné požadavky uvedené v § 36 zákona o zdravotních službách, není pro zdravotnického pracovníka relevantní.

V § 36 odst. 5 zákona o zdravotních službách jsou však předvídaný i výjimky, dle nichž dříve vyslovení přání:

„a) není třeba respektovat, pokud od doby jeho vyslovení došlo v poskytování zdravotních služeb, k nimž se toto přání vztahuje, k takovému vývoji, že lze důvodně předpokládat, že by pacient vyslovil souhlas s jejich poskytnutím; rozhodnutí o nerespektování dříve vysloveného přání pacienta a důvody, které k němu vedly, se zaznamenají do zdravotnické dokumentace vedené o pacientovi,

b) nelze respektovat, pokud nabádá k takovým postupům, jejichž výsledkem je aktivní způsobení smrti,

c) nelze respektovat, pokud by jeho splnění mohlo ohrozit jiné osoby,

d) nelze respektovat, pokud byly v době, kdy poskytovatel neměl k dispozici dříve vyslovené přání, započaty takové zdravotní výkony, jejichž přerušeni by vedlo k aktivnímu způsobení smrti.“

Ač související komentáře oprávněně a obecně konstatují, že shora uvedené výjimky jsou koncipovány poměrně široce a dávají zdravotníkům velký prostor pro jejich aplikaci, tj. zároveň nerespektování dříve vysloveného přání,²⁰ domnívám se, že na rozebíranou situaci *nedopadá ani jedna z nich*. V daném směru je možné uvažovat snad jen o výjimkách pod body b) a c). Pokud budeme posuzovat výjimku pod bodem b), pak je nutné rozebrat, co se rozumí pod přívlastkem „aktivní“. V rámci odborných názorů je, byť v souvislosti s problematikou eutanazie, uváděno, že *aktivní eutanazii se rozumí „provedení sledu operací, jejímž vyústěním je smrt pacienta“*²¹. Samotná předkládací zpráva k zákonu o zdravotních službách pak uvádí, že *„aktivním ukončením života se rozumí například odpojení od přístrojů nebo podání smrtelné dávky léku“*.²² V případě nepodání transfuze se však jedná o neprovedení úkonu, tj. nikoliv aktivní úkon ve smyslu výše naznačeného jazykového a účelového výkladu, a proto výjimka pod bodem b) v souvislosti s odmítnutím transfuze aplikovatelná není.

Vezmeme-li v úvahu výjimku pod bodem c), pak v případě, kdy termín „ohrozit“ budeme opět interpretovat restriktivně, tj. tak, že v důsledku realizace dříve vysloveného přání by byl bezprostředně ohrožen život či zdraví jiné osoby, lze danou výjimku v případě odmítnutí transfuze krve

¹⁹ Srov. celé znění § 36 zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování.

²⁰ Např. PRUDIL, Lukáš. *Právo pro zdravotnické pracovníky*. Praha: Linde, 2014 nebo LOJDOVÁ, Evelyňa – MALÝ, Lukáš. Dříve vyslovená přání – závěť do nemocnice? *Epravo* [online]. 2013. [2015-06-21]. Dostupné z: <http://www.epravo.cz/top/clanky/drive-vyslovena-prani-zavet-do-nemocnice-90987.html>.

²¹ ČERNÝ, David. Problém s definicí eutanazie. *Zdravotnické právo a bioetika*. 2015 [2015-06-21]. Dostupné z: <http://zdravotnickepravo.info/problem-s-definici-eutanazie/>.

²² Citováno z: ONDRUŠKA, Miloš. (Problém) Dříve vyslovené přání. *Zdravotnické fórum Zdravotnictví a právo*. 2012, č. 12, s. 7. Hana Peterková v kontextu výjimek z dříve vyslovených přání uvádí příklad španělské právní úpravy, která jako situaci, při níž se lze odchýlit od pacientova dříve vysloveného přání (*instrucciones previas*), definuje přání, které nabádá k postupu *non lege artis* nebo jehož dodržení by došlo k protiprávnímu chování, např. pomoci při sebevraždě (PETERKOVÁ, Helena. Dříve vyslovená přání. Komparace z pohledu německé a španělské právní úpravy. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 4, s. 6).

uplatnit snad v situaci, kdy ji bude odmítat pacientka přijímaná do nemocnice v souvislosti s porodem.²³ V této souvislosti lze poukázat na aktuální rozhodnutí Ústavního soudu ČR sp. zn. I. ÚS 1565/2014 ze dne 2. 3. 2015, v němž Ústavní soud ČR mimo jiné uvedl, že je nutno vážit jak zájmy rodičky na ochranu její fyzické integrity, tak zájmy nenarozeného dítěte na životě a zdraví.²⁴ S odkazem na již zmíněný čl. 26 Úmluvy v daném rozhodnutí Ústavní soud zároveň konstatoval, že právo rodičky na nedotknutelnost její osoby v ústavně právní rovině lze omezit za předpokladu, že jsou skutečně život a zdraví plodu bezprostředně ohroženy a provedené zákroky přiměřené sledovanému účelu záchraně života a zdraví nenarozeného dítěte. S ohledem na tento nálezný by tak výjimku stanovenou v písm. c) bylo možno aplikovat, pokud by poskytnutím transfuze matce měly být během porodu zachráněny život či zdraví dítěte.²⁵

4. ODMÍTÁNÍ TRANSFUZE JAKO ODRAZ OBECNÉHO SPOLEČENSKÉHO TRENDU A POJÍMÁNÍ LIDSKÝCH PRÁV

Kromě výše naznačených právních dilemat přicházejí v úvahu i další závažnější úvahy. Mezi ně patří otázka, odkud formálně-právní povinnost akceptovat pacientovo, z hlediska většinové společnosti iracionální přání, vlastně myšlenkově vyvěrá. Možnost odmítnout transfuzi není dle mého názoru pouze projevem respektu k pacientově náboženské víře, ale odráží hlubší politickou ideologii, která spočívá v primární preferenci soukromé vůle před vůlí kolektivu a s ní spojených kolektivních dogmat nesoucích v sobě dříve uplatňovanou paternalistickou stopu.

Myšlenkový postulát preferující soukromou vůli vychází z obecného sociálního (sociologického) jevu, dle něhož se stále méně oblastí lidského života řídí dosavadními vzory vyvěrajícími z dosavadní (tj. v mnohém oné paternalistické) tradice. Naopak téměř vše je v současné společnosti upraveno právními normami, které se řídí právě zásadou, dle níž má být v maximální míře tolerován soukromý prostor jednotlivce. Poskytování zdravotní péče je přitom co do praktického uplatňování naznačených jevů jakýmsi lakmusovým papírkem, neboť je oblastí, v rámci které může být do svobodné vůle, soukromí a duševní i tělesné integrity osoby zasaženo velmi významným způsobem. A právě důsledkem preference osobní nedotknutelnosti pacienta je značně rozsáhlý katalog práv, který současný zákon o zdravotních službách pacientovi přiznává.²⁶ Na uvedený katalog patientských práv pak navazují další otázky, a to nejen praktické, např. kdo bude náklady na realizaci patientských práv hradit, ale i závažnější v podobě problematiky související s akceptací domácích porodů, nároků z titulu *wrongful birth* nebo povinnosti podrobit se státem nařízenému očkování.

²³ Dle praktické zkušenosti autora článku jsou přitom tyto situace, kdy rodička – Svědkyně Jehovova transfuzi odmítá, poměrně časté.

²⁴ Podrobněji viz DOLEŽAL, Tomáš. Střet legitimního zájmu nenarozeného dítěte a práva matky – zajímavé rozhodnutí Ústavního soudu. *Zdravotnické právo a bioetika*. 2015. [2015-03-12]. Dostupné z: <http://zdravotnickepravo.info/?s=sT%C5%98ET+LEGITIMN%C3%8DHO+PR%C3%81VA+NENARAZEN%C3%89HO&submit.x=0&submit.y=0>.

²⁵ Je však otázkou, zda podobná situace vůbec může z medicínského hlediska nastat.

²⁶ Srov. zejména § 28 až 30 zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování.

Z pohledu současné (post)modernity je tedy občan pojímán jako *přirozeně svobodné individuum*. V tomto smyslu jsou i samotná lidská práva a jejich právem garantované katalogy vynálezem moderní společnosti, která na rozdíl od společnosti tradiční preferuje právo před povinností a jednotlivce před kolektivem. Právě jednotlivce je centrem sociálních a politických aktivit, což státem přiznaná lidská práva potvrzují. Vůle jednotlivce se stává v souvislosti s lidskými právy hlavní zásadou, a přání je tak kladeno výše než rozum. Právnický Costas Douzinas se v této souvislosti v rámci svých prací zabývajících se současnou rolí lidských práv odvolává na argentinského politického filozofa Carlose Nína, který uvádí, že právě subjekt nesměřující k žádnému cíli, který je originálním zdrojem svých nároků a který je odpovědný za své výsledky, stojí v centru zájmu současných lidských práv.²⁷

Podobný závěr proto zcela obrací tradiční náhled, dle něhož byl prvotní většinovým kolektivem stanovený účel a způsob života. Naopak moderní společnost na první místo klade jednotlivce nezátíženého cílem, ale vybaveného svobodnou volbou. Proto se ve světle preference privátní vůle ani zdánlivě iracionální přání vlastně nemusí jevit iracionálním, neboť v důsledku hodnotové rozrůzněnosti může být velmi obtížné určit, které jednání je rozumné a které už nikoliv.²⁸ Pouze privátní volba je totiž jednou z mála obecně uznávaných hodnot v západním světě, který jinak univerzální pravidla postupně opouští. Čím více možnosti volby jednotlivce má, tím více se stává lidským, což se projevuje v mnoha politických, ideologických i institucionálních sporech. Možnosti volby totiž podléhají oblasti, kde dříve pro rozhodování jednotlivce vůbec nebyl dán prostor – svobodně si tak vybíráme náboženství, místo pobytu, práci, vzdělání, životní partnery, sexuální orientaci a dokonce i pohlaví.²⁹ Podle dané logiky přitom docházelo i k postupnému rozšiřování lidských práv, kdy například neomezená svoboda vlastnictví vedla k zavedení sociálních práv a ekonomických práv. Práva samotného „člověka“, zprvu míněného jako bílého, dospělého muže, se také postupně rozšiřovala na práva dětí, žen, manželů nebo rodičů. A protože důsledkem neomezené volby a technického pokroku bylo i ovládnutí přírody, musela být práva rozšířena také na ochranu životního prostředí či zvířat.

Kromě jmenovaného C. Douzinase, který je právník, respektive právní filozof, rovněž analytici současné společnosti z pohledu sociologického či obecně sociálněvědního³⁰ zdůrazňují, že znakem

²⁷ DOUZINAS, Costas. *The End of Human Rights*. Oxford: Hart Publishing, 2000, s. 235–245.

²⁸ BOCK, Gregory L. Jehovah's Witnesses and autonomy: honouring the refusal of blood transfusions. *Journal of Medical Ethics*. 2012, vol. 38, no. 11, s. 655. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jme.bmj.com/content/38/11/652.long>.

²⁹ Z časového hlediska nejvýraznější zlom co do opouštění tradičních dogmat v rámci západní civilizace nastal v šedesátých letech dvacátého století (srov. např. FUKUYAMA, Francis. *Velký rozvrát. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Praha: Academia, 2006).

³⁰ Následující části textu zabývající se vybranými názory na povahu současné společnosti vycházejí z autorovy magisterské práce: UHEREK, Pavel. *Konflikt práva na život a práva na osobní svobodu v kontextu hodnot současné společnosti a vybrané kazuistiky z oblasti poskytování zdravotních služeb*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2013, resp. z jeho článků: UHEREK, Pavel. *Vzájemný konflikt*

postmodernity je nejistota, krátkodobost a fragmentace téměř všech sfér lidské činnosti. O radikální ztrátě důvěry k velkým ideologiím, stejně jako o otevřenosti, pluralitě a nejednotnosti jako stěžejních znacích postmoderní společnosti hovoří již na začátku 90. let minulého století třeba Jean François Lyotard.³¹ Také podle německého sociologa Ulricha Becka je znakem současné (dle Becka tzv. druhé modernity) především individualizace, která je důsledkem rozpouštění velkých sociálních skupin a tříd, do nichž původně bylo zasazeno i postavení člověka v ekonomickém životě včetně jeho kolektivní a kulturní identifikace. Beck zdůrazňuje, že pro stávající západní společnosti je typická ambivalentnost a nejistota, a to ve všech aspektech života jednotlivce, tedy jak v oblasti základních životních hodnot, tak třeba v oblasti pracovní stejně jako sfěře zcela privátní a intimní. Proto se i individuální hodnoty, životní styl a kulturní postoje mění, respektive nejsou již dány pevně určenými sociálními kategoriemi.³²

Další ze sociálních vědců zabývající se moderními sociálními vztahy, britský analytik Anthony Giddens, při popisu současného procesu individualizace zdůrazňuje právě rozšiřování principu svobodné volby, kdy je v důsledku téměř neomezeného výběru podrobena konfrontaci a kritice každá hodnota. Daný stav, v němž je jednotlivci umožněna volba v situacích, jejichž řešení bylo dříve vnuceno společenskými dogmaty, Giddens nazývá reflexivitou. Jejím znakem není jednání motivované dosavadními univerzálními tradicemi, ale naopak vzájemnou konkurencí konkrétních životních možností, jež se vzájemně ovlivňují. Dříve univerzální vysvětlení se nahrazuje aktuálními úvahami, které vyvěrají z momentálně dostupných údajů. Znakem reflexivní modernity je tedy smluvně vyjednaná autorita a detradicionalizace.³³

Konečně polský sociolog Zygmunt Bauman považuje za znak současné „tekuté“ (což je téměř ekvivalent Beckovy druhé) modernity především postupný zánik trvalých a jistotou naplněných vazeb mezi ovládajícími a ovládanými, nejčastěji pak mezi vlastníky a pracujícími nebo mezi politickými vůdci a jejich následovníky. Obecnou strategií tekuté modernity je vyvázání se z odpovědnosti a vzdání se povinností, které přinášel dřívější vzájemný vztah mezi dvěma pevnými póly. Dle Baumana tedy modernita svým individualistickým procesem „svlékla“ člověka z jeho společenských charakteristik a učinila z něj autonomní bytost, která byla zbavena povinností. S ostatními jedinci je moderní člověk spojen pouze prostřednictvím právních nikoliv morálních povinností, a je tak emancipován od dosavadního náboženství nebo kulturních a etických vzorců chování.³⁴

V podobné situaci má dle Baumana specifický význam i lidská svoboda. Současná racionální a formálně nastavená pravidla logicky vyznávají dvě primární zásady – svobodu a rovnost. Za rovně a svobodně nastavených podmínek je každý člen společnosti schopen sbírat zážitky a dojmy v rozsahu,

lidských práv v kontextu některých případů vznikajících při poskytování zdravotní péče. *Zdravotnické fórum*, 2013, č. 1, s. 9–16 a UHEREK, Pavel. Více zákonů pro větší svobodu?. *Listy*. 2014, č. 3, s. 57–61.

³¹ LYOTARD, Jean François. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993, s. 29, 42, 97–98 nebo obdobně BORRADORI, Giovanna. *Filozofie v době teroru. Rozhovory s Jürgenem Habermasem a Jacquesem Derridou*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005, s. 29.

³² BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004, s. 163.

³³ GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, s. 39–46.

³⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell, 1983, s. 83.

v jakém to v tradiční společnosti bylo umožněno jen úzké skupině vládnoucích, zpravidla aristokratických nebo ekonomických elit. Z důvodu absence univerzálně přijatelných typů pravidel proto může být jednotlivce ovlivňován i nejrůznějšími sektářskými nebo kmenovými způsoby chování, a jeho identita tak dle Baumana není nikdy definitivně vytvarována. Svoboda v pojetí tekuté modernity je proto svobodou jednat dle vlastního přání, svobodou ve formě schopnosti vytvářet vlastní život se všemi souvisejícími riziky a někdy i bez možnosti případná chybná rozhodnutí napravit.³⁵

Také lidská práva se v daném kontextu změnila z původního nástroje proti utlačování a stavovské, patriarchální, třídní či rasové dominanci na nástroj pro prosazení často velmi specifických nároků jednotlivce. Slovo „právo“ je proto v daném kontextu často zaměňováno za touhu či přání s tím, aby se těmto přáním a touhám dal právní základ či zdůvodnění. Práva tedy zakotvují nárok na určitou jedinečnost, zároveň však stále musí brát v úvahu také zájmy ostatních lidí a potřebu zajistit mezilidské soužití. Člověk je sice na jedné straně integrovanou jednotkou, která má základní práva, nicméně právě současná nejednotnost nároků, nejednotnost hodnot a s nimi spojená diverzita individuálního jednání zpochybňuje původní předpoklad přirozenosti lidských práv, kterým byla právě od přírody daná lidská integrita a vzájemnost.

V daném rozporu spočívá jeden z lidskoprávních problémů – na jedné straně je seberealizace a hledání vlastního štěstí základním principem lidských práv, na straně druhé moderní inflace práv a jejich postupné rozšiřování ohrožují vzájemnou shodu na většinových a společných principech.³⁶ Lidská práva přitom v tomto kontextu vyjadřují privátní suverenitu, která stojí výše než dříve nezpochybňovaný společenský pořádek. Jedinec přitom není nějakou abstraktní jednotkou, kterou představoval v době zavádění lidských práv, ale je zvláštním subjektem s jedinečnými a konkrétními nároky a zájmy. Právě originální touhy (*desires*) jsou dnes prvkem, který nahradil lidskou přirozenost – lidská práva proto v moderní společnosti představují legální oporu pro utváření jednotlivce zcela dle jeho soukromých představ a právě prostřednictvím prosazování jeho vlastních, na ostatních zcela nezávislých přání, která tak svým způsobem utvářejí vztah jednotlivce ke společnosti.³⁷

Morálními kritérii jednání jednotlivce proto zůstává pouze jeho svobodná vůle, nikoliv jediný, kolektivem daný ideální vzor, dle něhož by mohlo být chování jednotlivce posuzováno. Společnost jako celek je tak charakterizována nejen hlubokým kulturním, náboženským a politickým pluralismem, ale také pluralismem morálním. Tato diverzita představuje důležitý kontext i pro uplatnění lidských práv, v němž se i zdánlivě samozřejmá lidská práva stávají diskutabilní a svůj

³⁵ BAUMAN, Zygmunt. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 68 nebo BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002, s. 25. Obdobně politolog Noël O'Sullivan odlišuje moderní pojetí svobody jako seberealizace od jejího tradičního chápání jako úpravy vztahu mezi vrchností a poddanými, resp. mezi veřejnou mocí a občany (srov. O'SULLIVAN, Noël. *Fašismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2002, s. 63, 64).

³⁶ DOUZINAS, Costas. *The End of Human Rights*. Oxford: Hart Publishing, 2000, s. 19–20, 72, 254–255, 353.

³⁷ DOUZINAS, Costas. *Human Rights and Empire. The Political Philosophy of Cosmopolitanism*. Abingdon: Routledge-Cavendish, 2007, s. 36 nebo DOUZINAS, Costas – GEAREY, Adam. *Critical Jurisprudence. The Political Philosophy of Justice*. Portland: Hart Publishing, 2005, s. 188–197.

univerzální charakter ztrácejí. Je potom otázkou, zda jsou při možném konfliktu mezi právy jednotlivce na straně jedné a požadavky společnosti na straně druhé vůbec nějaké hodnoty, na jejichž ochraně se všichni shodnou. Co když například lidská práva někdo nechce přijmout za svá? V podmínkách několikrát zmiňované morální diverzity totiž mohou být i lidé, kteří odmítají principy vyvěrající ze zdravého rozumu a morálky, z něhož původně lidská práva vzešla.³⁸

Preference privátní vůle proto může vést k tomu, že v rámci poskytování zdravotní péče se úspěšný výsledek léčby nebo naopak smrt pacienta mohou pojímat jako práva, o kterých musí rozhodovat výhradně jednotlivec. Otázka odmítnutí transfuze je navíc oproti aplikaci ostatních zákonem stanovených patientských práv extrémní, neboť v ní jde o bezprostřední rozhodování, zda pacient bude žít či zemře. Argument přednosti privátní vůle zároveň v této situaci slábne před otázkami k čemu je svoboda mrtvému nebo proč stejně jako u Svědků Jehovových nerespektujeme i náboženskou víru Arabů, kterým islám umožňuje polygamií. A uplatníme-li argumentaci bližší našemu každodennímu životu, můžeme poukázat například na právní normu stanovící povinnost řidiče a ostatních cestujících v osobním vozidle připoutat se bezpečnostním pásem. Daná povinnost je přitom zacílena výhradně na ochranu samotných osob a nikoliv ostatních účastníků silničního provozu, přičemž nepoužití pásů je ze strany orgánů veřejné moci postihováno. Právě na racionálním (a také do jisté míry paternalistickém) argumentu, dle něhož rozumný člověk přijímá za svá pravidla, která přispívají k zajištění bezpečnosti a obecného blaha, jsou přitom podobné právní normy založeny.³⁹ Je však naopak z pohledu primátu autonomie jednotlivce sankce uložená za nepřipoutání se bezpečnostním pásem protiústavní?⁴⁰

ZÁVĚR

Z pohledu formálně-právního je nutné především poměřovat rizika vznikající v důsledku dodržení dříve vysloveného přání, tj. nepodání cizí krve pacientovi. Vzhledem k tomu, že lékař vždy může čelit námitkám, že dříve vyslovené přání nemá zákonem požadované náležitosti, zejména co do

³⁸ DUFEK, Pavel. *Úrovně spravedlnosti. Liberalismus, kosmopolitismus a lidská práva*. Brno: Masarykova univerzita, 2010, s. 19, 32, 96.

³⁹ SHEIKH, Aziz – COOK, Adrian – ASHCROFT, Richard. Making cycle helmets compulsory: ethical arguments for legislation. *Journal of The Royal Society of Medicine*. 2004, č. 97, s. 263, 264. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jrs.sagepub.com/content/97/6/262.full>.

⁴⁰ Respekt k soukromé vůli je obhajován i vyšší kartou, když je poukazováno na historické osobnosti, např. Jana Husa, Jana Palacha či hrdiny boje proti totalitním režimům, kteří rovněž obětovali vlastní životy v zájmu vyšších cílů (srov. KLIKA, Jan. Svědkové Jehovovi si života váží. *Zdravotnické noviny*. 2005, č. 38, s. 6 nebo CÍSAŘOVÁ, Dagmar (ed.). *Trestní právo a zdravotnictví*. 2. vyd. Praha: Orac, 2004, s. 45). Podobnou odvahu však vyžaduje historicky nebo politicky vychýlená doba, kdy jsou ohroženy zásadní principy demokracie a spravedlnosti nebo vůbec přežití celé společnosti. Je ale otázkou, zda se sebeobětování v zájmu boje za vlastní ideologickou pravdu hodí jako příklad chování do běžného provozu otevřené společnosti, neboť v sobě nutně nese i jistou dávku radikalismu.

poučení o důsledcích, respektive námitkám, že pacient jej případně nečinil svobodně, tzn., byl v tísní v důsledku vlastní nemoci či úrazu, stejně jako s ohledem na ústavou zakotvené právo na život a respekt k němu, jsem i přes existenci institutu dříve vysloveného přání názoru, že by transfuze měla být poskytnuta, byť v rozporu s vůlí pacienta. Právo nutící lékaře omlouvat se za záchranu života legálně uvádějící do praxe starodávný aforismus „operace se zdařila, pacient zemřel“ totiž neplní obecnou funkci spočívající v rozumném a spravedlivém vyřešení problému tak, aby obstálo měřítky zdravého rozumu a podle obecných představ spravedlnosti panujících ve společnosti.⁴¹

Rovněž z hlediska širšího (právněpolitického) může být akceptace pacientova přání co do odmítnutí transfuze projevem historicky doložitelné zkušenosti, dle níž aplikujeme-li jakoukoliv politickou ideologii bez rozumem stanovených hranic, tj. až příliš dogmaticky, může tato ideologie vést k přesně opačným důsledkům, než původně ve svých papírových ambicích zamýšlela. Tak i rigorózní uplatňování liberálního principu přednosti svobodné vůle může nakonec vést ke společnosti nesvobodné, v níž se jednotlivci budou jeden druhého bát, protože si vzájemně narušili vlastní soukromou sféru právě v důsledku nijak nelimitované privátní vůle. A pro řešení daných sporů pak bude k dispozici pouze právní řád tápající v základních otázkách vztahujících se vůbec k hodnotě lidského života a jeho významu. Na podobnou hodnotovou nejistotu by pak nakonec mohla doplatit i samotná lidská práva, která přitom podobným pochybám vydláždila cestu.

⁴¹ Srov. nález Ústavního soudu ČR III. ÚS 2253/13 ze dne 9. 1. 2014.

Referenční seznam:

- BAUMAN, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell, 1983.
- BAUMAN, Zygmunt. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002.
- BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002.
- BECK, Ulrich. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004.
- BOCK, Gregory L. Jehovah's Witnesses and autonomy: honouring the refusal of blood transfusions. *Journal of Medical Ethics*. 2012, vol. 38, no. 11, s. 652–656. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jme.bmj.com/content/38/11/652.long>.
- BORRADORI, Giovanna. *Filozofie v době teroru. Rozhovory s Jürgenem Habermasem a Jacquesem Derridou*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005.
- CANDIGLIOTA, Zuzana. Proč je třeba respektovat dříve vyslovené přání pacienta. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 7–8, s. 15–22.
- CANDIGLIOTA, Zuzana. Otazníky kolem 'povinného' očkování dětí. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 9, s. 11–16.
- CÍSAŘOVÁ, Dagmar (ed.). *Trestní právo a zdravotnictví*. 2. vyd. Praha: Orac, 2004.
- ČERNÝ, David: Problém s definicí eutanazie. *Zdravotnické právo a bioetika*. 2015. [2015-06-21]. Dostupné z: <http://zdravotnickepravo.info/problem-s-definici-eutanazie/>.
- DOLEŽAL, Tomáš. Střet legitimního zájmu nenarozeného dítěte a práva matky – zajímavé rozhodnutí Ústavního soudu. *Zdravotnické právo a bioetika*. 2015. [2015-03-12]. Dostupné z: <http://zdravotnickepravo.info/?s=sT%C5%98ET+LEGITIMN%C3%8DHO+PR%C3%81VA+NENAROZEN%C3%89HO&submit.x=0&submit.y=0>.
- DOUZINAS, Costas. *The End of Human Rights*. Oxford: Hart Publishing, 2000.
- DOUZINAS, Costas. *Human Rights and Empire. The Political Philosophy of Cosmopolitanism*. Abingdon: Routledge-Cavendish, 2007.
- DOUZINAS, Costas – GEAREY, Adam. *Critical Jurisprudence. The Political Philosophy of Justice*. Portland: Hart Publishing, 2005.
- DUFEK, Pavel. *Úrovně spravedlnosti. Liberalismus, kosmopolitismus a lidská práva*. Brno: Masarykova univerzita, 2010.
- FUKUYAMA, Francis. *Velký rozvrat. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Praha: Academia, 2006.

- GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.
- GILLON, Raanan. Refusal of potentially life-saving blood transfusions by Jehovah's Witnesses: should doctors explain that not all JW's think it's religiously required?. *Journal of Medical Ethics*. 2000, č. 26, s. 299–301. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jme.bmj.com/content/26/5/299.full>.
- KLIKA, Jan. Svědkové Jehovovi si života váží. *Zdravotnické noviny*. 2005, č. 38, s. 6.
- LAJKEP, Tomáš. Transfuze krve a Svědkové Jehovovi. *Bioetika*. 2005, č. 1–2, s. 29.
- LAJKEP, Tomáš. Odmítnutí léčby – Svědkové Jehovovi. *Pediatrická praxe*. 2006, č. 3, s. 164–165.
- LOJDOVÁ, Evelyn – MALÝ, Lukáš. Dříve vyslovená přání – závěť do nemocnice? *Epravo* [online]. 2013. [2015-06-21]. Dostupné z: <http://www.epravo.cz/top/clanky/drive-vyslovena-prani-zavet-do-nemocnice-90987.html>.
- LYOTARD, Jean François. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993.
- MADLEŇÁKOVÁ, Lucia. *Výhrada svědomí jako součást svobody myšlení, svědomí a náboženského vyznání*. Praha: Linde, 2010.
- MATOCHOVÁ, Soňa. *Etika a právo v kontextu lékařské etiky*. Brno: Masarykova univerzita, 2009.
- MÜLLER, Lubomír. Poznámky k právním otázkám krevní transfuze. *Zdravotnictví a právo*. 1999, č. 11, s. 12–13.
- ONDRUŠKA, Miloš. (Problém) Dříve vyslovené přání. *Zdravotnické fórum*. 2012, č. 12, s. 6–14.
- PETERKOVÁ, Helena. Dříve vyslovená přání. Komparace z pohledu německé a španělské právní úpravy. *Zdravotnictví a právo*. 2010, č. 4, s. 2–6.
- PRUDIL, Lukáš. *Právo pro zdravotnické pracovníky*. Praha: Linde, 2014.
- O'SULLIVAN, Noël. *Fašismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2002.
- SHEIKH, Aziz – COOK, Adrian – ASHCROFT, Richard. Making cycle helmets compulsory: ethical arguments for legislation. *Journal of The Royal Society of Medicine*. 2004, č. 97, s. 262–264. [2015-11-13]. Dostupné z: <http://jrs.sagepub.com/content/97/6/262.full>.
- ŠUSTEK, Petr. Právní postavení a možnosti lékaře při odmítání transfuze krve příslušníkem Náboženské společnosti Svědkové Jehovovi. *Zdravotnictví a právo*. 2005, č. 5, s. 25–27.
- UHEREK, Pavel. Vzájemný konflikt lidských práv v kontextu některých případů vznikajících při poskytování zdravotní péče. *Zdravotnické fórum*. 2013, č. 1, s. 9–16.
- UHEREK, Pavel. Více zákonů pro větší svobodu? *Listy*. 2014, č. 3, s. 57–61.